

ФИЛОЛОГИЯ

Научная статья

УДК 398

ОНДАР ДАРЫМАНЫҢ ААС ЧОГААЛ ӨНЧҮЗҮНҮҢ ТЫВА ЭРТЕМГЕ УЖУР-ДУЗАЗЫ (ЗНАЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ ОНДАРА ДАРЫМА ДЛЯ ТУВИНСКОЙ НАУКИ)

Зоя Б. Самдан

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник, Кызыл, Республика Тыва, Россия, samdan-sn@yandex.ru

Аннотация: В данной статье автор на основе своих предыдущих статей и новых публикаций о собирателе тувинского фольклора О. К.-Ч. Дарыме впервые приводит обобщенный научный анализ собранного им материала. В результате анализа автор приходит к выводу, что многогранную деятельность О. К.-Ч. Дарымы необходимо рассматривать в системе традиционной культуры тувинского народа и продолжить изучение его наследия с точки зрения новых подходов современной фольклористики.

Ключевые слова: Ондар Дарыма, собиратель тувинского фольклора, многогранность личности, значение трудов

Для цитирования: Самдан З. Б. Ондар Дарыманың аас чогаал өнчүзүнүң тыва эртемге ужур-дузазы // Азиатские исследования: история и современность. 2024. № 3 (11). С. 30–44. DOI: 10.24412/2782-6139-2024-3-11-30-44

THE IMPORTANCE OF THE FOLKLORE HERITAGE OF ONDAR DARYMA FOR TUVAN SCIENCE

Zoya B. Samdan

Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Social and Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Cand.of Sci. (Philology), Leading Researcher, Kyzyl, Republic of Tuva, Russia, samdan-sn@yandex.ru

Abstract. In this article, the author, based on his previous articles and new publications about the collector of Tuvan folklore O. K.-C. Darym, for the first time provides a

generalized scientific analysis of the material he collected. As a result of the analysis, the author comes to the conclusion that the multifaceted activities of O.K.-C. Daryma should be considered in the system of traditional culture of the Tuvan people and continue to study their heritage from the point of view of new approaches of modern folklore.

Keywords: Ondar Daryma, Tuvan folklore, the versatility of personality, the significance of works.

For citation: Samdan, Z. B. (2024) “The Importance of the Folklore Heritage of Ondar Daryma for Tuvan Science” // Asian Studies: History and Modernity, no. 3 (11), p 30–44. DOI: 10.24412/2782-6139-2024-3-11-30-44

Кириилде

Тыва аас чогаалының сураглыг чыыкчызы О. К.-Ч. Дарыманың 90 хар оюнга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияга оон арттырып каан байлак өнчүзүнүң эртемге ужур-дузазының дугайында ниитизи-биле сайгарып түннээри тыва фольклористиканың амгы үеде сайзыралынга эргежок чугула айтырыг бооп турар. Моон мурнунда шинчилелдерге оон ажылын эртем езузу-биле чедир үнелевейн турганын барымдаалааш, амгы үе-чадада ол байлак өнчүнү чаа көрүш-биле үнелеп сайгарар айтырыгны бо чүүлдүң сорулгазы кылдыр салдывыс.

Ук сорулганы боттандыраы-биле, тодаргай барымдааларга даянып тургаш, дараазында айтырыгларга харыылаарын чугулалап ажылды үш тургузуглуг кезекке чардывыс: 1) О. К.-Ч. Дарыманың байлак өнчүзүн тудуштуруп турар кижиле биле бойдустуң харылзаалыының дугайында кол идея тыва улустуң сүлде-сүзүүнүң дөзүндө деп бодалды тодарадыры; 2) ону чүгө “улусчу эртемден” деп үнелээнин тодаргай фактылар-биле шынзыдары; 3) эртемденниң аас чогаалды чыыр, парлаар, шинчилээр талазы-биле ажылдарының база оон дугайында ажылдарның үе-чадалары; тыва эртемге киирген үлүг-хуузунуң бүгү Россия болгаш делегей чергезинче үнгенин бадыткаары болгаш ол өнчүнү эртем ёзузу-биле улаштыр шинчилээриниң айтырыглары.

Тыва чоннуң сүлде-сүзүүнүң кадагалакчызы

“Чавынчактың адаанга

кандыг-даа аът турар.

Самдар хөрөктээштиң иштинге

кандыг-даа эр олурар”.

/Тыва улустуң үлегер домаа/

О. К.-Ч. Дарыманың 90 харлаан мугур оюн 2024 чылдың апрель 10-да, ооң төрөөн институту ТГТШИ (Эрги аттары ТДЛТЭШИ, ТИГИ), кады ажылдап чораан коллегалары, өөреникчилери, чалаттырган аалчылар, бүгү тыва чон-биле кады эртем конференциязы кылдыр эрттиргени – улусчу эртемденге хүндүткелдин демдээ база ол ышкаш аас чогаалының чидиг айтырыгларын сайгарып чугаалажырынга эптиг байдалды берип турар хемчег-дир деп демдеглээри чугула.

О. К.-Ч. Дарыманың байлак өнчүзүнүн ниити үнелели, ылаңгыя эртем деңзигүүрү, амдыызында чедир кылдынмаан бооп турар. Ынчангаш бо чүүлдү бижиپ турар кол сорулгавыс – моон мурнунда үнген статьяларывысты уламчылап [Самдан, 2004, 2010], ооң аас чогаал өнчүзүнүн эртемге ужур-дузазын тодаргай факт-барымдааларга даянып тургаш, ниитизи-биле түңнөп сайгарары.

Бо теманы көдүрери чүге чугула бооп турарыл?

Тыва улустун эгээртинемес байлак аас чогаалындан чыгдыгган материалдарны эртем талазы-биле чурумчудар ажылды 1970 чылдарда А.К. Калзанның удуртулгавыс-биле эгелээн турган. Ол ажылды чаа деңнелче көдүрери – амгы үеде тыва фольклористиканың чугула айтырыгларының бирээзи. Ынчангаш чыылда ажылының таваан салган эртемденнерниң, бистиң башкыларывыстың, оларның аразында О.К.-Ч. Дарыманың улуг деңзигүүрлүг аас чогаал өнчүзүн үнелээрде чаа көрүш негеттинип турар. Ону амгы үеде тыва үндезин культураның ниити сайзыралы-биле холбап, чаңгыс эртем системазының кезии кылдыр шинчилээри кедилиг үндезин-дөс болур. Чүгле ынчан О. Дарыманың эртемге кириген үлүг-хуузу долугу-биле ажыттынар.

Ол хөй талалыг өнчүнүн дөзүндө кандыг үзел-бодал илереттингенил, ону кандыг идея тудуштуруп турарыл?

Тыва улустун бурунгу көшкүн амыдыралынга үндезилеттинген октаргай көрүүшкүнүндө кижиле биле бойдустун тудуш харылзаазының дугайында кол идея илереттинген. Ындыг үзел-бодал тыва амыдыралда кайгамчыктыг быжыг дазылдыын бадыткаан. Тываларның бот-тускайлаң менталитетинин, үндезин культуразының база уран чүүлүнүн кол ылгавыр демдээниң дөзүндө бо үзел-бодал өзек бооп кадагалаттыгган бооп турар. Ооң ачызында Тываның бойдузу, тыва улусчу болгаш профессионал уран чүүл тываларның онзагай байлаа бооп бүгүде чоннарга тывалар тывызыксыг чон, Тыва чер кайгамчыктыг оран деп үнелел сөөлгү үеде көскүзү-биле илереп эгелээн.

Сөөлгү 30 чылдарның дургузунда тыва улустун чидип бар чыткан материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразының чиңгине шынарлары чоорту эглип кээп сайзыралды алганын амгы үениң амыдыралындан көрүп чор бис. Бөгүнгү тыва амыдыралда Тываның агаар-бойдузунга, чоннуң ажыл-амыдыралынга таарымчалыг тыва хеп, тыва чем, тыва эт-сеп, оран-сава; тыва оюннар, тыва байырлалдар, тыва ёзулалдар хүн бүрүнүң амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар апарганы илези-биле көскү апарган.

Делегейниң хөй чоннарының янзы-бүрү культураларын деңге хүндүлөп хүлээп ап турарывыс-биле чергелештир тывалар боттарының деңгел-шыдалын өске чоннарның сайзыралы-биле деңнеп, дескиндир хүрээлелче көрүжү алгып, национал үндезин-дөзүн үнелээри күштелген. Ол дээрге чоннуң мен тыва мен деп бот-медерелиниң өскениниң, сүлдө-сүзүүнүң бедээниниң херечизи-дир.

Мындыг эргилдениң амыдырал кырынга боттанырынга тыва гуманитарлыг эртемниң, ооң эртем ажылдакчыларының, киирген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Оларның аразында бир онзагай кижиге бар.

Тываның бүгү булуңнарында чурттап чоруур чон-биле хөй чылдар дургузунда эң-не сырый харылзааны тудуп келген, улустун аас чогаалының эгээртинмес байлаан чогуур үезинде чыгташ, алдын өнчү кылдыр чонунга, чаа салгалдарга арттырып каан шылгараңгай кижилерниң бирээзи – Ондар Киш-Чалааевич Дарыма ол. Ынчангаш ону улусчу эртемден деп адаан ужуру-даа ында.

Улусчу эртемден деп адаанының баажызы чүдел дээр болза, ооң чажыды – чону-биле хини тудужунда. Чиңгине тыва кижиниң эң-не эки мөзү-бүдүжүнүн, аажы-чаңының – биче сеткилдии, бөдүүнү, чөпшүлү, хүндүлээчели, эвилең-ээлдээ, кээргээчели, дузааргаа – чаңгыс кижиде мөөңнеттингенинде. Ооң хөй талалыг салым-чаяаны; чурттап эрткен чуртталгазы, кылып каан ажылы бүгү чонга үлегерлиг, өөредиглиг, өгбелериниң сүлдө-сүзүүн кадагалап арттырып алганы-биле амгы үеге чедир тыва чоннуң хей-аъдын көдүрүп чоруур кижилерниң бирээзи ол деп бодаар мен.

Чоннуң база эртемденнерниң үнелээни-биле алырга, улусчу эртемден О. Дарыма – тыва аас чогаалының эдилекчизи, чыыкчызы, шинчээчизи; улусчу ёзу-чаңчылдарының суртаалчызы, чогаадыкчы, күүседикчи, хөгжүмчү, хөөмейжи; оытчу, төлгечи, хуваанакчы,

чурагайжы, метеоролог, натуралист; улусчу эмнээшкинниң башкызы, улусчу педагог, улусчу психолог, улусчу дипломат; сарыг шажын өөредииниң билдилиг башкызы д.о.ө. [Улусчу эртемден, 2004].

Ооң бо бүгү хөй янзы салым-чаяанының үнгөн дөзү – аас чогаалында.

Аас чогаал өнчүзүнгө чүү хамааржырыл?

“Арыг сеткил, арын-нүүрү –

Алдын безин бараадашпас.

Эргим чонга ынак боорга,

Эриг баарлыг, чыпшык болур...” /О. Дарыманың шүлүктөрүндөн/

О. Дарыманың чуртталгазының алыс утказы – тыва улустун кайгамчыктыг аас чогаалын чыыр ажыл – чүрээнден үнгөн сонuurгалы болганында.

Кандыг чылдагааннар ооң ындыг сонuurгалын хевирлээнил?

Б и р э э д е, ук-ызыгуур төөгүзүнден, аас чогаал делегейинге өзүп-доругуп кижизиттингенинден ала чайгаар ооң алыс күзел-соруу, ынаныжы, ажыл-агыйы аас чогаал-биле тудуш болган. Кырган-авазы Монгуш Инежик (Чаштыг-Кадай) тоолдаар, тывызыктаар, ачазы Ондар Киш-Чалаа (Чалаа-Мөге) хам уктуг аңчы, одучу, тоолчу, хөгжүмчү, хөөмейжи, авазы Балбыр уруу Серемаа ус-шевер, ырлаар, тоолдаар. Даайлары: Дажыма-хүндү алдан-маадырларның бир кол баштыңы; Лопсан-Чинмит, Севээн-кешпи төвүт чуртунуң төвү Лхасага өөренип чораан эртем-билиглиг лама-башкылар д.о.ө.

И й и д е, О. Дарыманың өгбелерниң буян-кежиин шингээдип алгаш, чонунга кадагалап арттырарынгa XX чүс чылдың 2-ги чартыында тыва ниитилелге, тыва эртемге тургустунган таарымчалыг байдал улуг рольду ойнаан. 1960-1990 чылдарда, О. К.-Ч. Дарыманың ТДЛТЭШИ-ге ажылдап турган үезинде, институтту удуртуп турган эртемденнер Н.А. Сердобов, Ю.Л. Аранчын, Д.А. Монгуш, А.К. Калзан д.о.ө. аас чогаал чыыр ажылды чугулалап көрүп, ыракшылдыг бодал-биле идепкейлиг чыыкчының чончу салым-чаяанын бүгү талазы-биле деткип келгени үре-түңнелдиг болган.

Ү ш т е, О. К.-Ч. Дарыманың чуртталгазының оруунга таварышкан үжилери, башкылары база улуг тоолчулар-биле ужуражып чаңгыс демниг ажылдааны улуг салдарлыг болган. Ол бодунуң үжилери Э. Кечил-оол, Д. Кысыгбай, Сарыг-Хаа д.о.өскелер-биле бедик хей-аъттыг,

харын-даа чижилге хевирлиг чыылда ажылын чорудуп келгеннер. Тываның сураглыг тоолчулары О. Чанчы-Хөө, О. Маңнай, Т. Баазаңай, М. Хүргүл-оол, С. Самбуу д.о.ө. хөй санныг информантылар ~ медээ берикчилери-биле ажылдааш, аас чогаалының үнелиг сөзүглелдерин бижээн, күүседикчилерниң чажыттарын ажыткан. Тыва улустуң сагыш-сеткил культуразын, езу-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин билдилик билир лама-башкылар Куулар Шымбай-оол, Хомушку Кенден-Сүрүң, Оюн Люндуп, Сандак-Казак д.о.өскелер-биле эгин кожа ажылдап, тыва чоннуң угаан-медерелин чырыдар, сүлде-сүзүүн көдүрер ажылды база кылып келген.

О. К.-Ч. Дарыма чыылда ажылын моон соңгаар үспейн эртем езузу-биле уламчылаар сорулга-биле хөй санныг фольклористерни, чыыкчыларны углап-баштап өөреткен. Ооң өөреникчилеринге Ч. Куулар, Э. Ооржак, Б. Бүдүп, М. Татаринцева, З. Кыргыс, З. Самдан, С. Орус-оол, А. Донгак, В. Салчак, Г. Золбаяр д.о.ө. хамааржыр. Оларны дамчыштыр У. Донгак, М. Кунгаа, Ч. Чондан, А. Дугаржап, У. Өпей-оол, Б. Баярсайхан д.о.ө. чыылда ажылынга башкының дуржулгазын шиңгээдиپ алыр аргалыг болганнар. Чыылда ажылындан аңгыда оларны тыва амыдыралдың янзы-бүрү талаларын, бөдүүн чоннуң сагыш-сеткилин, бойдустуң чажыттарын хандыр билип алырынга ол өөреткен.

О. К.-Ч. Дарыманың чыгганы ТГТШИ-ниң Эртем архивинде Аас чогаал фондузунда шыгжаттыг материалдарның саны дыка хөй. Ол өнчүнүң ниити даңзызының сан-түнү амдызында тодаргай тургустунмаан, долу чурагайжыдылгаже шилчиттинмээн бооп турар.

Парлалгага үнген материалдарның 2012 чылга чедир долу айтыкчызын библиотекарьлар З. М. Монгуш биле Ч. Ч. Норбу эртем езузу-биле тургузуп кылгаш 230 ажылдың даңзызын 2014 чылда үндүргени дыка ажыктыг бооп турар [Ондар Дарыма Киш-Чалааевич – эртинге чыыкчызы ..., 2014]. Ол библиографияга даянгат сайгарып көөрге, О. Дарыманың аас чогаал бижимелдериниң чырыкче үнгенин 2 үе-чадага чарып болур. Бирги үе-чадага 1960-2000 чылдарда бодунуң киржилгези-биле кылган ажылдарны хамаарыштырып болур. Ийиги үе-чадага 2000-2012 чылдарда колдуунда ооң юбилейлери-биле холбап парлаан аас чогаал сөзүглелдери болгаш ооң дугайында шинчилелдер хамааржыр.

Бирги үе-чадада О. К.-Ч. Дарыманың тургусканы тывызыктар чыындылары [Тывыңарам, тывыңарам, 1968], тоолдар чыындылары [Тыва тоолдар, 1968 д.о.ө.] – ниитизи-биле сес ажыл чырыкче үнген.

Ийиги үе-чадада О. Дарыманың мооң мурнунда юбилейлерин институт, өг-бүлезиниң бот идепкейлиг киржилгези-биле доктаамал эрттирип турганының түңнелинде, элээн хөй ажылдар кылдырган.

Эртем-нептерелдиг үндүрүлгелерден 2004 чылда Ч. О. Адыгбайның тургусканы, В. С. Салчактың эге чүүлүн бижээни, У. А. Донгактың редакторлааны “Улусчу эртемден – Ондар Дарыма” деп чыынды эртемденниң ук-ызыгуур төөгүзүнүн, кылган ажылынын, кижиги бүдүжүнүн дугайында эң-не долу болгаш бедик шынарлыг белеткээн ном болган. Чыындының 2-ги үндүрүлгези 2014 чылда үнген [Улусчу эртемден, 2004, 2014].

Ийиги үе-чадада эң-не дүжүткүр чылга О. Дарыманың 80 хар оюнга тураскааткан 2014 чылда үнген ажылдар хамааржыр. Ол болза үстүндө адаанывыс библиографтыг айтыкчы, С. М. Орус-оол биле М. Б. Кунгааның тургусканы “Тыва тоолдар” (О.К-Ч. Дарыманың чыып бижээн материалдары) деп чыындыда 32 тоол парлаттырган [Тыва тоолдар, 2014]. 2014 чылда институт О. Дарыманың аас чогаалдың янзы-бүрү жанрларындан чыып бижээни ТГШИ-ниң Эртем архивинден материалдарны бичии уругларга таарыштырып чурук каасталгалыг дөрт чыындыны тус-тузунда үндүрген: “Алгыш-йөрээлдер” (Ч. С. Чондан тургускан), “Үлегер домактар” (В.С. Салчак тургускан), “Тывызыктар” (А. Т. Дугаржап тургускан), “Ыры-кожамыктар” (У. А. Донгак тургускан). Дөрт чыындыны З. Б. Самдан редакторлаан [Алгыш-йөрээлдер, 2014 д.о.ө.].

Эртемге ужур-дузаны чүдөл?

“Өндүр улуг тоолчуларның арттырып каан

Өйлей бузар “үүжезин” хумагалап,

“Кезер-Мерген”, “Бора-Шээлей”, “Бокту-Кириш”

Келир чааштың өнчүзү бооп дамчып чорзун” /З. Намзырайның шүлүүндөн/

Тыва улустуң аас чогаалы чондан үнгеш чонче дедир эглип келирин үстүндө демдеглээнвис О. Дарыманың чыгган бижимелдери, парлалгага үнген номнары бадыткап турар. Үениң шапкын хөгжүлдезин барымдаалап, тыва аас чогаалдың чон аразынга тараан ийи хевирин ийи үе-чадага үзүп болур. Бирги үе-чадада бурунгу үеден XX чүс чылдың 2-ги чартынынга чедир улустуң аас чогаалы Тывага шаандан тура

салгалдан салгалче дамчып колдуунда аас-биле тараан турган болза, оон бээр ХХI чүс чылдың баштайгы дөрт кезиинге чедир ийиги үе-чада эгелээн – ол эртинелер колдуунда бижимелдер, номнар дамчыштыр тараарынче шилчээн. Өскээр чугаалаарга, аас чогаалы дириг тураскаалдар турганындан бижимел тураскаалдарже колдадыр шилчип эгелээн. Бурунгунуң аас чогаалын бижик кырынга кадагалап арттырып, мөңгөжидип, чонга эгидеринге эртемниң ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг.

Бо шилчилге үезинде тыва эртемниң сайзыралынга О. Дарыманың киирген үлүг-хуузу оон улуг деңзигүүрлүг салышкыннары-биле көскү черни ээлеп турар дээрзин бо чүүлге бир-ле дугаар ниитизи-биле бадыткаарын шенеп көрээлиңер.

Б и р э э д е, О. Дарыманың аас чогаал өнчүзү чүгле аас чогаал шинчилээринге эвес, харын гуманитарлыг эртемниң бүгү адырларының – дылдың, төөгүнүң, езу-чаңчылдарның, шажын-чүдүлгениң айтырыгларын өөренип көөрүңге, тыва улустуң үндезин культуразын чаңгыс системага шинчилээринге үнелиг үндезин-дөс болуп турар.

И й и д е, О. Дарыманың чыгганы аас чогаалы А. Калзанның эртем школазының таваан салырынга чугула үндезин болган. Ол А. К. Калзанның эртем удуртулгазы-биле институттуң 1960-1980 чылдарда организаастааны хөй экспедицияларга киришкен; 9 удаа эрткен Республиканың тоолчуларының болгаш ыраажыларының слёттарының (чыыштарының) чедизинге киржип эрттиришкен; аас-чогаалының янзы-бүрү жанрларының чыындыларын тургузуп үндүрүшкен – бо бүгү ажылы-биле тыва фольклористиканың эге чадазында база шапкын хөгжүлдезиниң үезинде сайзыралының быжыг таваан салышкан.

Ү ш т е, тыва аас чогаалының Бүгү Россия база делегей деңнелинче үнеринге О. Дарыманың чыгганы материалдардан шилиттинген аас чогаал сөзүглелдери улуг рольду ойнаан. Ол болза – Россияның Эртемнер академиязының Сибирьде салбырының организаастааны, Новосибирск хоорайда “Эртем” деп ном үндүрер черге үнген “Сибирь болгаш Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары” деп 60 томнуг академиктиг серияга орус, тыва ийи дылга үнген 3 тыва томнарда О. Дарыманың чыгган материалдары элээн хөй санныг кирген: 1994 чылда чырыкче үнген “Тыва улустуң тоолдары” деп (3. Б. Самдан тургускан) томда О. Дарыманың бижээни бир тоол, тоолдар вариантылары кирген [Тувинские народные сказки, 1994]; 1997 чылда үнген “Тыва маадырлыг тоолдар” деп (С. М. Орус-оол тургускан) томда 1959 чылда О. К.-Ч. Дарыма биле

Д. С. Кууларның улуг тоолчу Ооржак Чанчы-Хөөден бижиткени “Хунан-Кара” деп 5440 одуруглуг маадырлыг тоолу [Тувинские героические сказания, 1997]; 2010 чылда үнген “Тываларның бурун-чугаалары, тоолчургу чугаалары, төөгү чугаалары” деп (Н. А. Алексеев, Д. С. Куулар, З. Б. Самдан, Ж. . Юша тургускан) томда ооң бижиткени он сөзүглел кирген [Мифы, легенды, предания тувинцев, 2010]. Делегей чергелиг эдиция үндүрүлгелеринин аразында (эртем талазы-биле улуг серияларның үндүрүлгези) бедик үнелелди алган академиктиг серияда кирген тыва томнар тыва фольклористиканың сайзыралын Бүгү Россия деңнелинче көдүргөн [Фольклор и литература Сибири..., 2001]. А. Калзанның Эртем школазының адын шынзыдып тодарадырынга ук томнар үндезинниг барымдаалар болган [Самдан, 2015].

О. Дарыманың аас чогаал өнчүзүн амгы үениң амыдыралынга база гуманитарлыг эртемниң негелделеринге дүүштүр үре-түңнелдиг ажыглаар сорулга-биле чаа дилээшкиннерни уламчылаарын үе негеп келген. Ол ажылды фундаменталдыг эртемниң теориязын ханыладыр шинчилевишаан, тыва амыдыралда тургустунуп келген чидиг айтырыгларга харыыны бээри – амгы үеде фольклористиканың база бир кол сорулгасы бооп турар.

Чаа дилээшкиннерниң чугулазын тоол шинчилелиниң чижээнге сайгарып көрээлиңер. Тыва дылдың дүвүрелдиг байдалы-биле холбашкан чамдык билдинмес айтырыгларны тайылбырлаарын номчукчу чон көдүрүп турар апарганы чаа амыдыралдың бир демдээ бооп турар. Бир талазында, ада-иелер тыва дылды, чугаа-домакты тоолдуң байлак дылын дамчыштыр уруглар кижизидилгезинге шын ажыглаар дээш боттарының сонuurгалын илередип турары өөнчүг болбайн аан. Өске талазында, чамдык тоолдарның утказы-биле холбаалыг чидиг айтырыгларга бөдүүн харыыны бээри ындыг-ла амыр эвес.

Ол кандыг айтырыгларыл дээр болза, бир чижектен ап көрээлиңер. “Чүге чамдык тыва тоолдарда мегечи, кажар, дерзии тоол маадырлары хөй таваржып турарыл? Уруглар кижизидилгезинге ындыг сюжеттиг тоолдарны канчаар ажыглаарыл?” – деп номчукчулар бо-ла айтыра бээр. Бо айтырыгга харыыны чүгле тоол шинчилээр эртем талазы-биле теоретиктиг ажылдарга даянып тургаш, билдингир харыыны берип болур. Ону тодарадырда, бүгү делегей улустарының тоолдарында нештеренгей, эң-не бурунгу шагның тоолдарынга хамааржыр о в у у з у н н у г м а а д ы р л а р деп (трикстерские персонажи) тускай окур-хевирлерни тыва тоолдарның чижээнге сайгарып тургаш, тайылбырлаары негеттинип турар.

Өске чоннарның тоолдарында ышкаш тыва аас чогаалында шаандагы үеден бээр нептереңгей “Аргалыкты биле Күжүлүктү”, “Дөң-Хөөжүк”, “Чылбыга кадай” дээн чижектиг тоолдарда (делегей улустарының тоолдарында Иван-дурак, Арлекин, д.о.ө.) тенек, кажар, оптуг, мегечи тоол маадырларының овор-хевирлеринде эң-не бурунгу элдээрткен ханы кижизидикчи утка сиңген бооп турар.

О. Дарыманың Сүт-Хөлдүң сураглыг тоолчузу Ооржак Маңнайдан бижиткени “Чечен-Маанай, Тенек-Тулуң” деп тоолу мифтен үндезилеттинген овуузуннуг овор-хевирлерни чуруп көргүскен. Бо тоол тыва аас чогаалында эң-не бурунгу ховар (архетип) сюжеттериниң бирээзи болганы-биле шилиттингеш, үстүндө адаанывыс “Тыва улустуң тоолдары” деп академиктиг томче кирген [Тувинские народные сказки, 1994]. Ынчангаш бо тоол О. Дарыманың адын аалдан академия чедир сурагжыткан тоолдарның бирээзи болган.

Бо тускай нарын овор-хевирлерниң тыва фольклористикада амдыызында шинчилеттинмээнин барымдаалааш, оларны чоокку үеде шинчилеп тайылбырлаар сорулганы литература сектору планнап алган.

О. Дарыманың чыгыны аас чогаал өнчүзүңгө даянып алгаш кандидат база доктор эртем адын камгалап ап турар кадрлар саны немежип турары, чаа монографиялар бижиттинип турары өөрүнчүг; эвээш-даа болза, чаа номнар үнүп турар (чижээ, делегей чергелиг “Улуг торгу оруу” деп төлевилелге Москвада Марджани аттыг фондуга орус дылче очулдуртунган “Песни тайги” деп чурук каасталгалыг тоол ному (З. Б. Самдан тургускан) 2018 чылда үнген [Песни тайги, 2018]; Якутияга “Хунан-Кара” деп тыва маадырлыг тоол орус болгаш якут дыл кырынга үнген [Хунан-Кара, 2022] д.о.ө.

Эртем шинчилелдеринге, аас чогаалынга даянып амыдырал кырынга боттандырып турар чаартылгалар база бар. Каш чижектен ап көрээлиңер: тыва тоолдарның сюжединде делгереңгейи-биле чуруттунган хүреш, аът чарыжы, ча адары дээн чижектиг мөөрейлерден аңгыда, уттундуруп бар чыткан б а г а д а р ы мөөрейни; тевек, кажык, буга шыдыраадан аңгыда, с ө ө к к а г а р ы дээн чижектиг тыва оюннарны Тыва үндезин культура төвү калбаа-биле нептередип эгелээни кончуг эки. База ол ышкаш бурунгу тыва ёзулалдардан хем кежерде сүзүглээр х а р т ы г а й л а а р деп чалбарыг езулалын ТГТШИ-ниң Эртем архивинден алгаш (О. Дарыманың-даа, З. Кыргыстың-даа бижимелдери бар), А. А. Монгуштуң удуртулгазы-биле эртемге үндезилээн барымдаалыг кинону 2023 чылда үндүрүп, бурунгу ёзулалды диргискен.

Эртемге хүндүткел – чоннуң арны

“Арат чонум алдын сөзүн

Архивтерде шыгжап каан мен.

Аныяктар, келир үе

Аңаа таалап, сеткил ханзын!”/О. Дарыманың шүлүктөрүндөн/

Чон-биле эртемниң аразында дорт харылзаа быжыг болур болза, эртемге хүндүткел – чоннуң арны бооп, ооң бот-медерелиниң деңнелин илередир күш болур-дур деп алыс шынны О. Дарыманың эрткен оруу, арттырып каан буян-кежи, ат-алдары шынзыдып турар-дыр. Улусчу эртемденниң үежилери бооп, ооң ачы-хавыязын көргөн дириг херечилери болганывыс – бистин аас-кежиивис-тир деп, бо улуг кежикти утпас ужурлуг бис.

Түңнелдер

О. К.-Ч. Дарыманың аас чогаал өнчүзүнүң тыва эртемге ужур-дуязын сайгаргаш, дараазында түңнелдерни үндүрдүвүс:

Б и р э э д е, башкывыстың 90 харлаан юбилейин демдегеп тургаш, ооң тыва эртемге киирген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг дээрзин база катап түңнөп чугаалаары чугула: экспедицияларны, слеттарны эрттиреринге үрө-түңнелдиг ажылдааны-биле А.К. Калзанның эртем школазының таваан салышкан; ооң бижимелдери эң-не бурунгу чингине тыва сөзүглелдерге хамааржыр болганындан шилиттингеш, академиктиг серияның тыва томнарынче кирген; үш салгалдың фольклористерин, аас чогаал чыыкчыларын уштап-баштап өөреткен, оларның аразындан академиктиг томнарның тургузукчу-авторларынга билдилик сүмелекчи бооп серияның эртем тайылбыр кезээнге киришкен.

И й и д е, О. Дарыманың аас чогаал өнчүзүн чаа көрүш-биле сайгарып көөргө, үе эрткен тудум ооң бижимелдери чаа-чаа арыннары-биле ажыттынып, үнези улам тода билдинип, амгы болгаш келир үениң эртем ажылдакчыларынга чаа шинчилелдер кылырынга бүзүрелдиг үндезин бооп артпышаан.

Ү ш т е, ук өнчүнү чүгле аас чогаал шинчилээри-биле эвес, харын дыл, төөгү, езу-чаңчылдар, шажын-чүдүлгө талазы-биле шинчилелдерни тыва үндезин культураның чаңгыс системазынга тода эртем концепциязын ёзугаар шинчилээри чугула.

Ынчангаш, О. К.-Ч. Дарыманың аас чогаал өнчүзүн эртем езузу-биле чурумчудар, шинчилээр, амыдырал кырынга шын ажыглаар

талазы-биле ажыл чаа үе-чадаже көдүрүлгөн деп болур. Мурнувуста ажыл ам-даа көвей.

Конференцияның Резолюциязынче дараазында хемчеглерни киирер-дир бис:

1. Чон биле эртемнің аразында дорт харылзааны быжыглаары-биле экспедицияларны, слеттарны, ном үндүрүлгезин акшаландырарынга хамаарыштыр хемчеглерни алып.

2. Аас чогаал шинчилээр эртемге чаа кадрларны белеткээр.

3. Академиктиг томнарның үнмээн үш номун белеткээр ажылды тускай тодаргай план ёзугаар кылырын эгелээр.

4. “Тыва дылдың сайзыралының эчис сорулгалары” деп төлөвилелдің ашкандырышышкыны-биле О. Дарыманың уругларга аас чогаалын чурук каасталгалыг үндүрер.

5. 2025 чылда институттун 80 чыл оюнга уткуштур О. Дарыманың Эртем архивинде бижимелдериниң тускай данзызын кылып, үнелиг сөзүглелдерни чурагайжыдылга системазынче долугу-биле шилчидер; парлаттыңан ажылдарының библиографиязын улаштыр тургузар; улусчу эртемденниң дугайында статьяларны институттун “Эртем демдеглелдеринге” үндүрер.

Литература:

1. Алгыш-йөрээлдер 2014 – Алгыш-йөрээлдер / Ч. С. Чондан тургускан. – Кызыл, 2014; Тывызыктар / А.Т. Дугаржап тургускан. – Кызыл, 2014; Үлегер домактар / В.С. Салчак тургускан. – Кызыл, 2014; Ырылар / У.А. Донгак тургускан. – Кызыл, 2014.
2. Дарыма Ондар 2014 – Дарыма Ондар Киш-Чалааевич – эртинге чыыкчызы, эртемден (1934-2000): библиографтыг айтыкчы. – Кызыл, 2014.
3. Мифы, легенды 2010 – Мифы, легенды, предания тувинцев / Сост. Н. А. Алексеев, Д. С. Куулар, З. Б. Самдан, Ж. М. Юша. – Новосибирск: Наука, 2010.
4. Песни тайги 2018 – Песни тайги. Тувинские сказки / Сост. З. Б. Самдан. – М.: Фонд Марджани, 2018.
5. Самдан 2004 – Самдан З. Б. Чону-биле хини тудуш // Улусчу эртемден – Ондар Дарыма. – Новосибирск, 2004. – Ар. 167-171.
6. Самдан 2010 – Самдан З. Б. Дарыманың эртемге киирген үлүг-хуузу болгаш тыва фольклористиканың амгы үеде чидиг айтырыгы // Ученые записки ТИГПИ при Правительстве РТ. – Кызыл, 2010. – Ар. 444-450.
7. Самдан 2015 – Самдан З. Б. Научная школа А.К. Калзана // Наука и техника. – М., 2015. Тевек-Кежегениң тоолдары. – Кызыл, 2023. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока)

8. Тувинские героические 1997 – Тувинские героические сказания / Сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока)
9. Тувинские народные 1994 – Тувинские народные сказки / Сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: Наука, 1994.
10. Тыва тоолдар 1968 – Тыва тоолдар / ТДЛТЭШИ; О. К-Ч. Дарыма тургускан. К. Х. Оргу редакторлаан, чурук каасталгазы Ч. Ян-оол кылган. – 7-ги үнд. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1968. – 250 ар.; Маңнайның тоолдары 1971 – Маңнайның тоолдары / ТДЛТЭШИ; О. К-Ч. Дарыма тургускаш, тайылбырын кылган; Ю. Л. Аранчын редакторлаан. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1971. – 250 ар.; Демир-Шилги аъттыг 1972 – Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге: тыва тоолдар / ТДЛТЭШИ; О. К-Ч. Дарыма тургускаш, тайылбырын кылган. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1972. – 300 ар.; Арзылаң-Мерген. 1974 – Арзылаң-Мерген. – Кызыл, 1974. – Ар. 139–141; Тыва улустуң 1976 – Тыва улустуң тоолдары / ТДЛТЭШИ. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1976. – 144 ар.; Баазанайның тоолдары 1980 – Баазанайның тоолдары / ТДЛТЭШИ. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1980. – 200 ар.; Бора-Шокар аъттыг 1983 – Бора-Шокар аъттыг Боралдай: маадырлык тоол / ТДЛТЭШИ. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1983. – 306 ар.
11. Тыва тоолдар 2014 – Тыва тоолдар / С. М. Орус-оол, М. Б. Кунгаа тургускан. – Кызыл, 2014. – 382 ар.
12. Тывыңарам, тывыңарам 1968 – Тывыңарам, тывыңарам / Ондар Дарыма; редактору С. С. Сюрюн-оол. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1968. – 48 ар.; Тываның улустуң тывызыктары / ТДЛТЭШИ, О. К-Ч. Дарыма тургускаш, эге сөзүн тайылбырын кылган. – Кызыл: Тыв.НҮЧ, 1976. – 144 ар.
13. Улусчу эртемден 2004 – Улусчу эртемден – Ондар Дарыма: эртемденнин архивинден материалдар болгаш сактыышкыннар / Тург. Ч. О. Адыгбай; эге сөзүн В. С. Салчак бижээн; У. А. Донгак редакторлаан. – Новосибирск, 2004. 226 ар.
14. Хунан-Кара 2022 – Хунан-Кара. Тувинский героический эпос/ Сост. А. Н. Жирков. Пер. с тув. А. В. Кудиярова. – Якутск, «АО «Научная издательская компания «Айар», 2022. – 464 с.

References:

1. “Algysh-joreelder” (2014) [Good Wishes], Ch.S. Chondan turguskan, Kyzyl; “Tyvyzyktar”(2014) [Riddles], / A.T. Dugarzhap turguskan. Kyzyl; “Yleger domaktar”(2014) [Proverbs], V. S. Salchak turguskan, Kyzyl; “Yrylar” (2014) [Songs] U.A. Dongak turguskan, Kyzyl. (In Tuv.).
2. “Daryma Ondar Kish-Chalaaevich – ertine chyykchyzy, ertemden” [Daryma Ondar Kish-Chalaaevich – a Collector of Fairy Tales, Scientist], (1934–2000), bibliografygy ajtykchy. (In Tuv.).

3. “Mify, legendy, predaniya tuvincev” (2010) [Myths, Legends, and Traditions of the Tuvinians], Sost. N. A. Alekseev, D. S. Kuular, Z. B. Samdan, Zh. M. Yusha. Novosibirsk, Nauka. (In Russ.).
4. “Pesni tajgi “Tuvinskie skazki” (2018) [Songs of the Taiga. Tuvan Fairy Tales], Sost. Z. B. Samdan, Moscow, Fond Mardzhani.
5. Samdan, Z. B. (2004). “Chonu-bile hini tudush” [Connected to the People by an Umbilical Cord], Uluschu ertemden – Ondar Daryma, Novosibirsk, p. 167–171. (In Tuv.).
6. Samdan, Z. B. (2010) “Darymanyn ertemge kiirgen ɣlyg-huuzu bolgash tyva fol'kloristikany amgy yede chidig ajtyryglary”, [Daryma's Contribution to Science and The Current Issues of Modern Folklore], Uchenye zapiski TIGPI pri Pravitel'stve RT, Kyzyl, p. 444–450. (In Tuv.).
7. Samdan, Z. B. (2023) “Nauchnaya shkola A. K. Kalzana” [Scientific School of A. K. Kalzan], Nauka i tekhnika, Moscow, 2015. p. Tevek-Kezhegin tooldary, Kyzyl. (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka). (In Russ.).
8. “Tuvinskie geroicheskie skazaniya” (1997) [Tuvan Heroic Tales], Sost. S. M. Orus-ool, Novosibirsk, Nauka. (Pamyatniki fol'klora narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka). (In Russ.).
9. “Tuvinskie narodnye skazki” (1994) [Tuvan Folk Tales], Sost. Z.B. Samdan, Novosibirsk, Nauka. (In Russ.).
10. “Tyva tooldar” (1968) [Tuvan Tales], TDLTESH I, O. K-Ch. Daryma turguskan. K. H. Orgu redaktorlaan, churuk kaastalgazy Ch. Yan-ool kylgan, 7-gi ynd., Kyzyl, Tyv.NYCh, 250 p.; Mannajyn tooldary (1971) [Mannay's Tales], TDLTESH I; O. K-Ch. Daryma turguskan, tajylbyryn kylgan; Yu. L. Aranchyn redaktorlaan. – Kyzyl: TyvNYCh, 250 p; “Demir-Shilgi a"ttyg Tevene-Møge: tyva tooldar” (1972) [Thevene Møge With the Iron Brown Horse: Tuvan Tales] TDLTESH I; O. K-Ch. Daryma turguskan, tajylbyryn kylgan, Kyzyl, Tyv.NYCh, p. 300; “Arzylan-Mergen” (1974) [Arzylan-Mergen], Kyzyl, p. 139–141; “Tyva ulustun tooldary” (1976) [Tuvan Folk Tales], TDLTESH I, Kyzyl, TyvNYCh, p.144; “Baazannajyn tooldary” (1980) [Baazannai's tales], TDLTESH I, Kyzyl, TyvNYCh, , p.200; “Bora-Shokar a"ttyg Boraldai: maadyrlyg tool” (1983) [Boraldai With the Grey Spotted Horse] TDLTESH I, Kyzyl: TyvNYCh, p.306. (In Tuv.).
11. “Tyva tooldar” (2014) [Tuvan Tales], S. M. Orus-ool, M. B. Kungaa turguskan, Kyzyl6 382 p. (In Tuv.).
12. “Tyvynaram, tyvynaram” (1968) [Find it, find it] Ondar Daryma; redaktoru S. S. Syuryun-ool, Kyzyl, TyvNYCh, 48 p.; “Tyvanyn ulustun tyvyzyktary” (1976) [Tuvan Folk Riddles], TDLTESH I, O. K-Ch. Daryma turguskan, ege sozyn tajylbyryn kylgan, Kyzyl, TyvNYCh, 144 p. (In Tuv.).
13. “Uluschu ertemden – Ondar Daryma: ertemdennin arhivinden materialdar bolgash saktyyshkynnar” (2004) [National Scientist – Ondar Daryma: Archival Materials and Memoirs of the Scientist], Turg. Ch. O. Adygbaj, ege sozyn

V. S. Salchak bizheen, U. A. Dongak redaktorlaan, Novosibirsk, 226 p. (In Tuv.).

14. “Hunan-Kara. Tuvinskij geroicheskiy epos Hunan-Kara” (2022) [Hunan-Kara. The Tuvan Heroic Epic] / Sost. A. N. Zhirkov, Per. s tuv. A. V. Kudiyarova, Yakutsk, «АО «Nauchnaya izdatel'skaya kompaniya «Ajar», 464 p. (In Russ., In Tuv., In Yakut.).

Информация об авторе:

Зоя Б. Самдан, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник, Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при Правительстве Республики Тыва, Кызыл, Республика Тыва, Россия Кызыл, Россия; Россия, Республика Тыва, 667000, ул. Кочетова, д. 4.

E-mail: samdan-sn@yandex.ru

РИИЦ Author ID: 792943

Information about the author:

Zoya B. Samdan, Cand. of Sci. (Philology), Leading Researcher, Tuvan Institute of Humanitarian and Applied Socio-Economic Research under the Government of the Republic of Tuva, Kyzyl, Russia; 4 Kochetov str., Kyzyl, 667000, the Republic of Tuva, Russia.

E-mail: samdan-sn@yandex.ru.

© Самдан З. Б. 2024